

PIOTR SZKUTNIK* – ŁÓDŹ

WARTOŚĆ ŹRÓDŁOWA AKT DZIEKAŃSKICH Z XIX WIEKU NA PRZYKŁADZIE AKT DZIEKANA BRZEŹNICKIEGO¹.

W starożytności dziekan był określany jako *archipresbyter*. W czasie wprowadzania chrześcijaństwa w Polsce organizacja dekanalna na Zachodzie Europy była już uformowana. Na ziemiach polskich dekanaty wiejskie zostały po raz pierwszy odnotowane na początku XIII w. na Śląsku².

Dziekani już w średniowieczu stanowili łącznik między ordynariuszem, konsystorzem, archidiakonem a duchowieństwem dekanalnym. Byli pomocnikami wikariusza generalnego, sprawującego władzę nad całą diecezją w imieniu biskupa-ordynariusza. Realizowali swe zadania na terytorium, będącym częścią diecezji i noszącym nazwę dekanatu³. W diecezji wrocławskiej już w XV w. dziekani posiadali status pomocników biskupa, realizujących jego polecenia⁴. Wyrazem podporządkowania i miejsca w hierarchii była przysięga składana przez dziekana na ręce biskupa⁵. Sobór Trydencki ograniczył kompetencje archidiakonów i podporządkował ich biskupom⁶. Podobnie zredukowano uprawnienia dziekanów, a biskupom polecono, by dzielili diecezje na liczniejsze dekanaty⁷. Najważniej-

* Piotr Szkutnik – dr historii, adiunkt w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy doktorskiej: P. Szkutnik, *Akta dziekana brzeźnickiego 1819-1867. Studium urzędu i dokumentacji*, Łódź 2009, mps.

² B. Kumor, *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 7 (1960) z. 2, s. 89-90, 92, 94-95.

³ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne” (dalej: PK), 3 (1960) nr 3-4, s. 195.

⁴ J. Gręźlikowski, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej w świetle ustawodawstwa synodalnego*, Wrocław 2000, s. 377.

⁵ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 149.

⁶ Tegoż, *Archidiakoniat*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 1, red. E. Gryglewicz, Lublin 1973, kol. 872.

⁷ Tegoż, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786-1985*, Kraków 1985, s. 544; M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, PK, 5 (1962) nr 1-2, s. 108-109.

szym obowiązkiem dziekanów od czasu powołania ich urzędu była kontrola duchowieństwa parafialnego⁸. Dziekani sprawowali jurysdykcję nad powierzonymi sobie rządcami parafii i ich pomocnikami⁹. W myśl zarządzeń arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski Bernarda Maciejowskiego (1606-1608) samo stanowisko urzędowe stawiało dziekanów na pierwszym miejscu wśród duchowieństwa dekanatu¹⁰.

Dziekani posiadali własne archiwa¹¹, w których gromadzili wytworzone przez siebie akta będące narzędziem administracji¹². Archiwa dekanalne uważa się za najpóźniej powstałe spośród zespołów kościelnych. Archiwa te powstały w końcu XVI w., jednak zachowały się dopiero od początku XVIII w.¹³ W porównaniu z pozostałymi organami administracji kościelnej urzędy dziekańskie wytworzyły je w „mniejszym [...] stopniu¹⁴. Funkcjonuje również pogląd, iż w okresie staropolskim dziekani nie zakładali dla swych akt archiwów, lecz składali je obok akt parafii, których byli proboszczami¹⁵. Uważa się, iż „fizyczne wyodrębnienie akt dziekańskich i budowanie dziekańskiej registratury nastąpiło dopiero z upadkiem I Rzeczypospolitej i wprowadzeniem tzw. akt czynności¹⁶. Wzrost objętościowy dokumentacji dziekańskiej przekonuje, iż w XIX w. widoczne jest zjawisko powstania i rozwoju registratury dziekańskiej. Akta z poprzedniego okresu stanowią zaledwie kilka procent zachowanych¹⁷.

W niniejszym artykule przydatność akt dziekańskich do badań przedstawiono na przykładzie akt dziekana brzeźnickiego stanowiących część zespołu archiwalnego o nazwie *Księgi dziekańskie* w zasobie Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie¹⁸.

⁸ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1964, s. 331.

⁹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej. cz. 1. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. t. 1. Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. z. 1. Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 8 (1964) s. 72.

¹⁰ L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 258.

¹¹ S. Librowski, *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce*, w: EK, t. 1, Lublin 1973, kol. 878.

¹² A. Nadolny, *Archiwum dziekańskie dekanatu lubawskiego*, „Teologia i Człowiek”, 7-8, (2006) s. 177.

¹³ S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, ABMK, 7, (1963) s. 89.

¹⁴ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 233.

¹⁵ H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 324.

¹⁶ P. Wolnicki, *Kancelarie dziekańskie w Królestwie Polskim*, „Archeion”, 109 (2006) s. 177.

¹⁷ Szkutnik, *Akta dziekana brzeźnickiego*, s. 356.

¹⁸ Zasób ten opisują głównie prace księdza Władysława Właźlaka m.in.: W. Właźlak, *Archiwum (Archi)diecezji Częstochowskiej*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Pedagogika”, 11 (2002) s. 253-261; Tenże, *Katalog mikrofilmów ksiąg metrykalnych Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej*, Częstochowa 2002; Tenże,

Dekanat brzeźnicki znajduje się w centralnej Polsce. Wykaz dekanatów archidiecezji gnieźnieńskiej zawarty w *Liber beneficiorum* z początku XVI w.¹⁹ wymienia 14 dekanatów zgrupowanych w 3 archidiaconatach. W ówczesnym archidiaconacie uniejowskim²⁰ znajdował się m.in. dekanat brzeźnicki²¹. W wyniku bulli papieża Piusa VII *Ex imposita nobis a Deo* z 30 VI 1818 r. reorganizującej struktury terytorialne Kościoła na ziemiach polskich dekanat brzeźnicki znalazł się w diecezji kujawsko-kaliskiej²².

W aktach dziekana brzeźnickiego w końcu XVIII w. pojawia się określenie dokumentacji dziekańskiej. Sporządzony w czasie wizyty dziekańskiej w grudniu 1797 r. opis kościoła parafialnego w Lgocie zawiera adnotację *Ex Actis Decanalibus Decanatus Brzeznicensis*²³. Podobny zapis zawiera m.in. protokół wizytacji probostwa w Makowiskach, przeprowadzonej w tym samym czasie²⁴. Zapisy te dowodzą istnienia odrębnych akt dekanalnych dekanatu brzeźnickiego nie należących do dokumentacji parafialnej.

Akta dziekańskie są przede wszystkim źródłem do odtworzenia funkcjonowania urzędu dziekańskiego. Dzięki nim możemy prześledzić realizację praw i obowiązków dziekana. Do zadań dziekana należało m.in. wizytowanie parafii dekanatu, przekazywanie podwładnym rozporządzeń, nadzór nad rekolekcjami, przeprowadzanie kongregacji dekanalnych, kontrolowanie dokumentacji parafialnej tj. głównie metryk, nadzór nad klerem dekanatu (dochodzenie, upominanie, donoszenie, karanie grzywną), przeprowadzanie czynności związanych z zabezpieczeniem beneficjum zmarłego podwładnego (poinformowanie o jego śmierci, opieczętowanie majątku i wydzielenie z niego czwartej części na potrzeby kościoła, spisanie inwentarza probostwa z urzędnikiem cywilnym). Według dyplomu nominacyjnego dziekan odpowiadał przed Bogiem i biskupem²⁵. Poza obowiązkami

Przewodnik po zespołach Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej, „Ziemia Częstochowska”, 31 (2004) s. 191-204; Tenże, *Zasoby akt konsystorskich w Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 33 (2005) s. 193-209; Tenże, *Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej*, „Archiwa Ecclesiastica”, 2 (2005) nr 2, s. 69-72; Tenże, *Katalog mikrofilmów najstarszych ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej*, Kraków 2008.

¹⁹ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz), *Mappa archidiecezji gnieźnieńskiej jaką była w wieku XVI podczas napisania libri beneficiorum arcybiskupa Jana Łaskiego sporządzona przez ks. J. K. 1880*, wyd. J. Łukowski.

²⁰ M. Aleksandrowicz, *Gnieźnieńska Archidiecezja. Organizacja terytorialna. Dekanaty*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol.1182.

²¹ M. Różański, *Sieć parafialna w archidiaconacie uniejowskim w świetle „Liber beneficiorum” Jana Łaskiego*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 8 (1999) s. 380-382.

²² B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 204, 207.

²³ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 7, s. 21-28.

²⁴ Tamże, sygn. KD 8, s. 19-22.

²⁵ Kompetencje urzędu dziekana zob. m.in. J. Łupiński, *Dziekani okręgowi w diecezji wigierskiej i diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, PK, 49 (2006) nr 1-2, s. 195-226; J. Gręźlikowski, *Dziekani w ustawodawstwie synodalnym diecezji włocławskiej*, PK, 52 (2009) z. 1-2, s. 255-319.

wynikającymi z prawa kanonicznego dziekan realizował polecenia władz świeckich dotyczące m.in. nadzoru nad aktami stanu cywilnego oraz wynikające z przynależenia do dozorów kościelnych w dekanacie. Do akt dziekana brzeźnickiego zaliczają się również dokumenty powstałe w związku z pełnieniem jednocześnie funkcji organizatora szkół w danym okręgu szkolnym.

Ustawodawstwo diecezjalne znajdujące się w aktach dziekańskich

Z powodu strat poniesionych w 1920 r. przez archiwum kurii wrocławskiej wszelkie dyspozycje władzy diecezjalnej, które są przechowywane w archiwach odbiorców, są niezwykle cenne. Rozporządzenia biskupa i konsystorza znajdujące się w aktach dziekańskich pozwalają na odtworzenie czy też uzupełnienie wiedzy o decyzjach podejmowanych wówczas przez zwierzchników diecezji kujawsko-kaliskiej²⁶. Analiza terminów i częstotliwości wysyłania zarządzeń dziekanowi, może również przybliżyć zmiany w aktywności prawodawczej i administracyjnej szeregu urzędów²⁷. Naturalną przyczyną pojawienia się danego zarządzenia była oczywiście w przeświadczeniu wystawcy konieczność jego wydania, natomiast ponawianie tych samych zarządzeń świadczy również o ich ignorowaniu²⁸.

Rozporządzenia władzy duchownej oraz świeckiej dziekan przekazywał podwładnym zwykle jako załączniki do wystawianych przez siebie pism przewodnich zwanych kurendami. Kurendy takie zwoływały księży dekanatu na kongregacje dekanalne, ponaglały przesyłanie wymaganych przez zwierzchników statystyk czy opłat za prenumeraty periodyków i innych publikacji²⁹. W kurendzie dziekan najczęściej przekazywał dyspozycje otrzymane od swych zwierzchników³⁰. Sama kurenda zawierała wykaz załączników, czasem streszczonych³¹. Po

²⁶ Identyczne rozporządzenia znajdują się w aktach parafialnych, do których były przekazywane przez dziekanów. O możliwości rekonstrukcji ustawodawstwa diecezjalnego na ich podstawie, wspomina: W. Kujawski, *Zabezpieczenie archiwów parafialnych na przykładzie diecezji wrocławskiej*, ABMK, 75 (2001) s. 158.

²⁷ W archidiecezji warszawskiej w I połowie XIX w. najmniej zarządzeń ukazywało się w marcu a najwięcej w październiku. Zob.: Z. Skielczyński, *Parafialne księgi wpisów archidiecezji warszawskiej z lat 1818-1847. Próba odtworzenia spalonych akt arcybiskupów warszawskich i ich konsystorzy*, „Studia z Historii Kościoła w Polsce”, 3 (1977) s. 292.

²⁸ Tamże, s. 302.

²⁹ Tamże, s. 291.

³⁰ M. M. Grzybowski, *Administracja diecezjalna za czasów biskupa plockiego M. J. Poniatowskiego (1773-1785)*, „Studia Płockie”, 5 (1977) s. 134

³¹ W archidiecezji warszawskiej w pierwszej połowie XIX w. kurendy dziekańskie zawierały pełne teksty zarządzeń albo ich streszczenia. Czasami dziekan na podstawie rozporządzenia konsystorza tworzył własne zarządzenie dziekańskie. Zob.: Skielczyński, *Parafialne księgi wpisów*, s. 281.

wędrówce po całym dekanacie kurenda wracała do dziekana z podpisami odbiorców³². Dziekan zszywał następnie kurendy w woluminy³³.

Kurendy podpisane przez odbiorców wraz z załączonymi rozporządzeniami znajdują się w aktach dziekańskich. Wyjątkowo okólnik taki po obiegu był wysyłany przez dziekana zwierzchnikom. Kurendy, zwykle informujące podwładnych o zarządzeniu, wysyłał dziekanom również konsystorz. Według polecenia Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego z 4 IX 1830 r. pismo przesłane do dziekana stanowiące kurendę miało być przez każdego odbiorcę podpisane oraz skopiowane i następnie odesłane przez dziekana w celu przekazania do kurii biskupiej w *dowód insynuacji* (urzędowego wpisu do rejestru). W aktach dziekańskich to pismo konsystorza stanowi kopię, zatem zgodnie z poleceniem oryginał wraz z podpisami odesłano do zwierzchnika³⁴.

Sytuacja ekonomiczna kościołów w dekanacie na podstawie akt dziekańskich

Akta dziekańskie zawierają informacje o majątku kościelnym w dekanacie. Głównym rezerwuarem wiedzy na ten temat są inwentarze³⁵ kościelne zwane *fundi instructi*³⁶. *Inventarium fundi instructi*, tradycja kościoła³⁷, spis zdawczo-odbiorczy majątku probostwa stanowił rejestr, spis praw i substancji majątkowej probostwa³⁸. Był opisem czynności odebrania od ustępującego rządcy parafii majątku opuszczającego

³² W. L. Skarszewski, *List pasterski do duchowieństwa Archidiecezji Warszawskiej roku 1824*, Warszawa 1824, s. 34-35; W. Jemielity, *Kurendy w Królestwie Polskim*, PK, 39 (1996) nr 3-4, s. 237-242.

³³ Wolnicki, *Kancelarie dziekańskie w Królestwie*, s. 170.

³⁴ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 31, s. 289.

³⁵ Przydatność inwentarzy mienia w badaniach przedstawiono m.in. w: A. Klonder, D. Główna, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), 51 (2003) nr 2, s. 157-176; E. Mazur, *Wykorzystanie inwentarzy w badaniach nad kulturą XIX wieku na ziemiach polskich*, KHKM, 51 (2003) nr 2, s. 177-182.

³⁶ Stanowią rodzaj inwentarza majątkowego zbliżonego do inwentarzy majątków świeckich. Zob.: K. Jaroszek, *Inwentarz majątkowy jako źródło do odtwarzania zabudowy i wyposażenia zagrody wiejskiej*, „Więś Radomska” (dalej: WR), 7 (2004) s. 159-162. Np.: K. Jaroszek, *Sprzęty i narzędzia gospodarskie w dobrach Smogorzów, Janików i Dębiny w świetle inwentarza pozostałości z 1821 roku*, WR, 7 (2004) s. 163-180. Mogą posłużyć do analiz zaprezentowanych np. w: S. Piątkowski, *Gospodarka folwarczna i chłopska w dobrach proboszczowskich dekanatu ilżeckiego w pierwszej połowie XIX wieku*, WR, 7 (2004) s. 181-194

³⁷ Nazwa pochodzi od łac. *trado* – podawać, wręczać, dawać, oddawać. Zob.: F. Bobrowski, *Słownik łacińsko-polski*, Wilno 1910, s. kol. 1729.

³⁸ Inwentarz mienia kościelnego był zbliżony w konstrukcji i sposobie prezentacji składników dobytku do spisów majątków świeckich. Składał się z tytułów w ramach których wyliczano ruchomości wg kruszcu lub materiału, z którego zostały wykonane. Por.: Cz. Erber, *Akta notarialne jako źródło do dziejów dworów i rezydencji w XIX stuleciu na Kielecczyźnie*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały*

nego probostwa. Czynność zdania probostwa mogła być przeprowadzona łącznie z procedurą wprowadzenia na probostwo wyznaczonego następcy³⁹.

Inwentarze probostwa⁴⁰ powstawały zatem podczas wprowadzenia (instalacji) na urząd rządcy parafii (beneficjanta) przez dziekana⁴¹. Inwentarz mógł również być spisany po śmierci rządcy probostwa. Inwentarz taki np. 1 VI 1831 r. w Grzymalinie Woli sporządził dziekan brzeźnicki własną ręką, jak wskazuje na to charakter pisma. Dokument spisany w *trzech jednogodnych egzemplarzach* zawiera uzupełnienia zamieszczone zapewne podczas faktycznego dokonywania czynności sprawdzających. W paragrafie VI zamieszczono zapewne po dochodzeniu przeprowadzonym na miejscu, informacje odnośnie zobowiązań zmarłego rządcy kościoła pozyskane od jego organisty⁴².

Inwentarze stanowiły przede wszystkim rejestrację stanu materialnego probostwa. Podawały wielkość dochodów, posiadane nieruchomości, a także ruchomości składające się na wyposażenie kościołów, inwentarz gospodarstw plebańskich, wydatki, stan archiwów i bibliotek kościelnych. Dane te są bardzo szczegółowe i pozwalają np. prześledzić zmiany w substancji majątkowej probostwa na przestrzeni wielu lat. Analiza inwentarzy wykazuje zmiany w zabudowie plebańskiej i niejednokrotnie sakralnej⁴³. W połowie XIX w. inwentarze stały się dość rozbudowane i składały się z wielu stałych części⁴⁴. Przeprowadzane w I połowie XIX w. obowiązkowe otaksowanie dóbr kościelnych dostarcza też danych na temat ówczesnej wyceny składników majątku kościelnego.

Protokoły inwentaryzacji probostwa powstawały również z powodu zmiany składu dozoru kościoła parafialnego, jak np. w parafii Pajęczno 31 I 1851 r. Spis ten sporządzano również w trzech egzemplarzach, z czego dwa przesłano naczelnikowi powiatu, który zlecił wykonanie protokołu, jeden miał zostać na miejscu tj. w parafii Pajęczno. Inwentarz ten spisał, jak wskazuje na to charakter pisma, proboszcz inwentaryzowanego probostwa, a dziekan jedynie go podpisał⁴⁵. W późniejszym czasie liczba tworzonych egzemplarzy inwentarzy wzrosła. Protokół *fundi instructi* z 19 X 1865 r. spisany w Grzymalinie Woli w lewym górnym rogu zawiera zapis *exemplarz 5ty*. W części końcowej protokołu podano, iż sporządzono go właśnie w 5 egzemplarzach, a zatem dopiero ostatni z nich trafił do

II Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6-7 kwietnia 1989, red. A. Gogut, Warszawa 1990, s. 163.

³⁹ X[iądz] S. J[amiołkowski], *Inwentarz kościelny*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. 8, Warszawa 1876, s. 230-233.

⁴⁰ A. S.[otkiewicz], Z. Ch.[odyński], *Dziekan wiejski*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. 4, Warszawa 1874, s. 458; Przybyłko, *Urząd dziekana*, s. 205-221; W. Kowalski, *Znaczenie archiwów parafialnych w badaniach nad dziejami przedsiębiorstw*, ABMK, 75 (2001) s. 42.

⁴¹ *Dyplomatyka wieków średnich*, oprac. K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Warszawa 1971, s. 238.

⁴² AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 4, s. 171.

⁴³ W. Włazlak, *Dzieje parafii Borowno*, Częstochowa 2006.

⁴⁴ Inwentarz probostwa w Wiewcu z 19 I 1866 r. składa się z 9 tytułów. Zob.: AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 16, s. 461-476.

⁴⁵ Tamże, sygn. KD 11, s. 339-372.

akt dziekańskich⁴⁶. W raporcie z 30 I 1866 r. dziekan poinformował Konsystorz Foralny Piotrkowski o przekazaniu inwentarza *fundi instructi* nominowanemu komendarzowi parafii Wiewiec. Powstało wówczas również pięć egzemplarzy spisu, z tego dwa egzemplarze inwentarza dziekan przesłał do biura naczelnika powiatu piotrkowskiego, trzeci pozostał w inwentaryzowanym probostwie, czwarty został włączony do akt dziekańskich, a ostatni przesłany do konsystorza. W rezultacie każda z instancji zwierzchnich tak świeckich jak i kościelnych otrzymała informacje o stanie majątku kościoła w Wiewcu⁴⁷.

Przydatne do badań stanu majątkowego parafii są wizytacje dziekańskie. Wizytacje zawierają informacje zbliżone do protokołów inwentarzy probostw spisanych w czasie zmiany rządcy parafii⁴⁸. Protokoły wizytacyjne są różne pod względem ich obszerności. Zawierają informacje zdawkowe lub rozbudowane. W protokołach dominuje tendencja do dokładnego opisywania stanu budynków parafialnych ze szczególnym podkreśleniem zniszczeń i koniecznych remontów⁴⁹.

Dziekani przeprowadzali wizytacje w ramach nadzoru nad majątkiem kościoła w dekanacie⁵⁰. Podobnie jak w przypadku inwentarzy, w aktach dziekańskich znajduje się zwykle jeden z wielu egzemplarzy danego protokołu wizytacji. Protokół corocznej wizytacji z 4 I 1823 r. przeprowadzonej w parafii Sulmierzyce przez ks. Mikołaja Lefranc dziekana brzeźnickiego, spisano w pięciu *iednostaynych* egzemplarzach. Wszystkie zostały zarezerwowane dla instytucji kościelnych. Pierwszy egzemplarz miał pozostać przy wizytowanym kościele w Sulmierzycach, drugi miał być przekazany do akt dziekańskich, trzeci do akt Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego a czwarty i piąty do Konsystorza Generalnego Kaliskiego⁵¹.

Wizytacje dziekańskie i inne przeprowadzane w parafiach, a zachowane w aktach dziekańskich możemy badać pod względem zakresu i częstotliwości udziału osób, które je przeprowadzały, w tym współpracowników dziekanów⁵². Z powodu strat poniesionych przez archiwum kurii diecezjalnej wrocławskiej w czasie działań wojennych w 1920 r., wykorzystanie protokołów wizytacji zachowanych w aktach dziekańskich, pozwala na odtworzenie pełniejszego obrazu działalności władz kościelnych w tym zakresie⁵³.

⁴⁶ Tamże, sygn. KD 4, s. 327-335.

⁴⁷ Tamże, sygn. KD 16, s. 459-460.

⁴⁸ Przydatność do badań akt wizytacji opisuje: S. Litak, *W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych kościołów i parafii*, ABMK, 14 (1967) s. 136-137.

⁴⁹ D. Olszewski, *Akta konsystorza kieleckiego jako podstawa źródłowa do badań nad parafiami i duchowieństwem pierwszej połowy XIX wieku*, ABMK, 19 (1969) s. 25.

⁵⁰ Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, s. 124-125; Tenże, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej Archidiecezji Gnieźnieńskiej. cz. 1. Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku. z. 1. Sygnatury 1-20: Akta z lat 1602-1755*, ABMK, 28 (1974) s. 48-49.

⁵¹ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 14, s. 67-79.

⁵² Olszewski, *Akta konsystorza kieleckiego*, s. 24-28.

⁵³ O możliwości wykorzystania tak zachowanych protokołów wizytacji wspomina: W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-kaliskiej przechowywa-*

Na mocy rozporządzeń władz świeckich i duchownych dziekan był zobligowany do systematycznego przesyłania zwierzchnikom informacji o stanie swego dekanatu⁵⁴. Zestawienia te prezentowały zwykle sumaryczne dane zgromadzone na podstawie statystyk poszczególnych parafii dekanatu przesłanych dziekanowi przez podwładnych. Powstałe w ten sposób tabele i wykazy obrazujące stan dekanatu dziekan przysyłał zwierzchnikom w postaci załączników do składanych raportów. Zestawienia statystyczne znajdujące się w aktach dziekańskich są brudnopisami lub kopiami wysłanych statystyk.

Dokumenty te prezentują m.in. stan nieruchomości kościelnych w dekanacie. W aktach dziekana brzeźnickiego znajduje się wykaz kaplic publicznych i prywatnych w dekanacie sporządzony 26 X 1827 r. przez ks. Michała Zagalskiego dziekana brzeźnickiego⁵⁵. Dużo bardziej rozbudowany jest m.in. wykaz stanu kościołów, kaplic, domów dla duchowieństwa, służ kościelnych oraz zabudowań gospodarskich w dekanacie. Rubryki wykazu przewidywały więcej kategorii obiektów niż podawał tytuł tj.: kościoły, klasztory, kaplice, cmentarze, akademie duchowne, seminaria, domy dla duchownych i służby kościelnej. Wykaz ten prezentował liczbę wyżej wymienionych obiektów z podziałem na budynki w złym i dobrym stanie oraz z podaniem liczby remontowanych i odbudowywanych wraz rubryką uwagi uzupełnianą w formie opisowej. Rzetelność wystawionego w Wiewcu 14 XII 1846 r. wykazu zaświadczył dziekan brzeźnicki⁵⁶.

Poza przekazywanymi periodycznie danymi o stanie majątku kościelnego w dekanacie, dziekan tworzył i przyjmował szereg innych dokumentów obrazujących stan majątku kościelnego w dekanacie. Wśród nich znajdują się wykazy sreber kościelnych spisane w czasie powstania listopadowego. W kościele parafialnym w Grzymalinie Woli wykaz taki sporządził 25 V 1831 r. dziekan brzeźnicki na mocy wezwania sędziego surogata Konsystorza Generalnego Kaliskiego z 19 V 1831 r. opierającego się na poleceniu administratora diecezji kujawsko-kaliskiej z 11 V 1831 r., wydanego na mocy reskryptu Komisji Rządowej Wyznań Religijnych z 19 IV 1831 r.⁵⁷

Niektóre zestawienia informujące o nieruchomościach kościelnych były tworzone w związku z czynszowaniem chłopów. Takim zestawieniem jest np. *Wykaz realności stanowiących uposażenie duchowieństwa rzymsko-katolickiego w dekanacie brzeźnickim oficjalacie piotrkowskim diecezji kujawsko-kaliskiej* z 9 XI 1856 r. sporządzony w postaci tabeli. Tytuły rubryk zawierają nazwy miejscowości, nazwy dóbr, ich rodzaj, tj. określenie właściciela oraz uwagi⁵⁸.

Informacje o stanie nieruchomości kościelnych można spotkać w wielu innych dokumentach jak np. w piśmie dziekana brzeźnickiego z 16 XII 1865 r. skierowanym do zarządzającego parafią Wiewiec dotyczącym złego stanu plebani

nych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. cz. 3. Wizytacje I połowy XIX w., ABMK, 74 (2000) s. 265.

⁵⁴ Wolnicki, *Kancelarie dziekańskie w Królestwie*, s. 172-173.

⁵⁵ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 43, s. 87-93.

⁵⁶ Tamże, sygn. KD 43, s. 359-365.

⁵⁷ Tamże, sygn. KD 4, s. 189-190, 195.

⁵⁸ Tamże, sygn. KD 32, s. 469-473.

w Wiewcu⁵⁹. W aktach dziekańskich znajduje się list z 8 V 1847 r. komendarza parafii Krępa skierowany do dziekana, informujący o pożarze plebanii w Krępie, o czym dziekan zakomunikował konsystorzowi⁶⁰.

Akta dziekańskie prezentują również dane dotyczące działalności ekonomicznej duchowieństwa, tj. dzierżaw, wynajmu, pożyczek, sprzedaży ruchomości kościelnych, sporów dotyczących stanu posiadania z dziedzicami, Żydami, inwestycji tj. budowy kościołów, budynków plebańskich, dotyczące propinacji.

Z akt wynika np., iż Konsystorz Foralny Piotrkowski 10 XII 1829 r. przesłał ks. Michałowi Zagalskiemu dziekanowi brzeźnickiemu, reskrypt Dyrekcji Ogólnej Wyznań Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 8 X 1829 r. dotyczący zatwierdzenia podziału kosztów na budowę kościoła parafii w Dworszowicach. Wezwał jednocześnie dziekana, by dopilnował realizacji *fabryki* kościoła, która miała być zakończona 1 IX 1830 r. przez wykonawcę Sławianowskiego jako *entreprenera*⁶¹. W aktach znajduje się np. kontrakt zawarty w Brzeźnicy 18 VII 1843 r. między ks. Andrzejem Mulzowem proboszczem parafii Brzeźnica a Łukaszem Czarnomskim dziedzicem dóbr Dubie, dotyczący propinacji należącej do probostwa brzeźnickiego⁶². O spornych nieruchomościach kościelnych informuje inne pismo. Proboszcz parafii Pajęczno ks. Franciszek Ksawery Łukasiewicz, zawiadomił 16 VI 1849 r. dziekana o zajętych bezpodstawnie przez Żyda placu kościelnym znajdującym się na rynku Pajęczna⁶³. W aktach znajdują się wzmianki o pożyczkach udzielanych przez duchowieństwo. Z jednego z pism wynika, iż Ignacy Karśnicki, dziedzic dóbr Dylów Szlachecki pożyczył 13 IV 1858 r. od ks. F. K. Łukasiewicza, proboszcza parafii Pajęczno 600 rubli srebrnych⁶⁴.

Duchowieństwo dekanalne w świetle akt dziekańskich

Dane dotyczące duchowieństwa niejednokrotnie ograniczają się do pojedynczych wzmianek i są głównie prezentowane w periodycznych zestawieniach zbiorczych przesyłanych przez dziekana zwierzchnikom wraz z raportami o stanie dekanatu bądź w protokołach. Dzięki nim można odtworzyć obsadę personalną parafii dekanatu i prześledzić rotacje na stanowiskach.

W aktach dziekańskich znajduje się m.in. *Lista imienna duchowieństwa świeckiego dekanatu brzeźnickiego w roku 1826. dnia 13 września ułożona z wykazem imiennym posiadanych beneficjów tudzież z wyszczególnieniem zmian zaszyłych w ciągu roku bieżącego*. Zawiera ona 10 kolumn podających numer bieżący, lokalizację kościoła, rangę jego rządcy i uwagi. Osobno podano dane o emerytach,

⁵⁹ Tamże, sygn. KD 16, s. 447-448.

⁶⁰ Tamże, sygn. KD 6, s. 153-154, 159-160.

⁶¹ Antreprener, entreprener -przedsiębiorca, dostawca. Zob.: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1, Warszawa 1900, s. 42, 695.

⁶² AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 2, s. 83-84.

⁶³ Tamże, sygn. KD 10, s. 207, 217.

⁶⁴ Tamże, sygn. KD 10, s. 253.

zmarłych, zakonach, stwierdzając ich brak oraz dane duchownych przybyłych i przeniesionych do innego dekanatu⁶⁵. Analogiczne zestawienia były wykorzystywane w schematyzmach diecezji. Lista duchowieństwa pt. *catalogus universi cleri decanatus brzeźnickensis* [...] sporządzona 16 IX 1828 r. przez dziekana brzeźnickiego zawiera nazwisko księdza, jego godność, nazwę parafii w której pracował i status jej kolatora z podaniem liczby parafian⁶⁶. Wykazy i tabele dotyczące obsady stanowisk w dekanacie powstawały co roku.

Niektóre wykazy duchowieństwa dekanatu zawierają bardziej szczegółowe dane biograficzne, podając wykształcenie oraz drogę kariery. Były nimi specjalnie tworzone w postaci tabeli *curriculum vitae* księży dekanatu. Są one cennym źródłem do zredagowania krótkich biogramów duchowieństwa⁶⁷. W aktach dziekana brzeźnickiego znajduje się np. tabela wypełniona przez duchownych dekanatu na podstawie kurendy dziekana z 10 XI 1833 r. Rubryki tabeli zawierają m. in. informacje dotyczące miejsca pobytu duchownego w czasie *rewolucji* (powstania listopadowego) oraz podają jakie obowiązki pełnił duchowny przed jej wybuchem⁶⁸.

Kurendy zwołujące kongregacje dekanalne⁶⁹ oraz protokoły i tabele powstałe po ich odbyciu dostarczają informacji o wykonywanych przez księży dekanatu obowiązkach podczas tych zjazdów duchowieństwa w tym np. o uiszczonych opłatach.

Kongregacje odbywały się zwykle co roku. Z powodu różnych przeszkód, takich jak np. brak dyspozycyjności dziekana lub epidemia bywały odwoływane. Zjazd duchowieństwa dekanalnego przebiegał zwykle według ustalonego programu.

Duchowni obecni na kongregacji nie zawsze stawiali się w komplecie. Frekwencja księży może być zatem poddana badaniom. W aktach dziekańskich zachowały się również dość liczne zaświadczenia z odbytych przez księży dekanalnych rekolekcji. Zaświadczenia te były przedstawiane przez podwładnych dziekanowi na kongregacji. Pozwalają one na prześledzenie gdzie i kiedy poszczególni księża dopełnili tego kanonicznego obowiązku⁷⁰. Wśród nich znajduje się *testimonium recollectionum* wydane w Bełchatowie 12 V 1827 r. dla komendarza parafii

⁶⁵ Tamże, sygn. KD 43, s. 43-46.

⁶⁶ Tamże, sygn. KD 43, s. 81-83.

⁶⁷ P. Szkutnik, *Duchowieństwo dekanatu szadkowskiego w roku 1835*, „Biuletyn Szadkowski”, 7 (2007) s. 27-60.

⁶⁸ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 34, s. 3-9.

⁶⁹ H. E. Wyczawski, *Kongregacje dekanalne w archidiecezji warszawskiej przed stulaty*, PK, 11 (1968) nr 3-4, s. 37-56; J. Gręźlikowski, *Kongregacje dekanalne na tle zadań i obowiązków dziekanów w ustawodawstwie synodalnym diecezji włocławskiej w okresie potrydenckim*, PK, 45 (2002) nr 3-4, s. 181-210; W. Jemielity, *Rekolekcje i kongregacje dekanalne duchowieństwa w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, PK, 45 (2002) nr 1-2, s. 219-250; T. Ceynowa, *Ziemia pogranicza, dekanat walecki w latach 1821-1920*, Radom 2004, s. 166-169.

⁷⁰ Jemielity, *Rekolekcje i kongregacje dekanalne*, s. 219-250.

Chabielice i Stróży ks. Sebastiana Bienieckiego stanowiące potwierdzenie odbycia przez niego rekolekcji w tamtejszym klasztorze⁷¹.

W aktach dziekańskich znajdują się również raporty poszczególnych księży z wykonania zleconych zadań, głównie dotyczące przekazania wiernym danego rozporządzenia. Wśród nich znajduje się np. raport kwartalny ks. Jana Gorelskiego z 20 XII 1830 r., wystawiony w Lgocie, poświadczający ogłoszenie wiernym kar za podpalenia budynków⁷². Część raportów podwładnych dziekan przekazywał zwierzchnikom. Pismo z 25 X 1833 r. dowodzi, iż dziekan dekanatu brzeźnickiego przesłał komisarzowi obwodu piotrkowskiego poświadczenia rządców kościołów dekanatu o ogłoszeniu obwieszczenia dotyczącego sposobu kierowania przez włościan z dóbr rządowych zażaleń do władz⁷³.

Pisma zamieszczone w aktach dziekańskich mogą również przekazywać nieraz dramatyczne wydarzenia z życia duchownych związane np. z sytuacją polityczną w kraju. Z powodu aresztowania proboszcza parafii Wiewiec ks. Pawła Knapińskiego dziekan brzeźnicki 23 XII 1864 r. wysłał pismo do Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego dotyczące nie zrealizowanych z tego powodu oblig (nie odprawionych, a opłaconych przez wiernych mszy czytanych i śpiewanych)⁷⁴.

W pismach dziekana mogą się również pojawić wzmianki o stanie zdrowia duchownych. Jeden z dziekanów, po dokonanych zimą objazdach kościołów parafialnych w celu sprawdzenia akt stanu cywilnego i przeprowadzenia wizytacji dziekańskiej 26 III 1830 r., tłumacząc swoją niedyspozycję, w prośbie skierowanej do konsystorza, napisał: *nabawiłem się w nogach i rękach romantyzmu topiąc się w tak wielkich śniegach jakie były, a cierpiąc dotąd darcie w rękach wiele pisać niemogę*⁷⁵. Można też spotkać wzmianki dotyczące wyjazdów księży na leczenie poza dekanat. Informację taką przekazują np. pisma z 1849 r. związane z dochodzeniem dziekana w sprawie wyjazdu podwładnego koleją żelazną do Warszawy *dla poradzenia się zaufanego sobie doktora względem zdrowia*⁷⁶. Problemy ze zdrowiem utrudniały jednemu z dziekanów brzeźnickich ks. Szymonowi Lewandowiczowi, w ostatnich latach życia, sprawowanie funkcji kościelnych i spełnianie obowiązków urzędowych. Dnia 3 VI 1851 r. przekazał podwładnym, *iż dla okropnej boleści kurczu żołądka nie mógł przybyć na kongregację*⁷⁷.

O potrzebach intelektualnych księży w dekanacie w pewnym stopniu świadczy dokumentacja dotycząca prenumerowanych czasopism. Podstawowym czasopismem kościelnym prenumerowanym w połowie XIX w. przez kler dekanatu był „Pamiętnik Religijno-Moralny”⁷⁸, a następnie „Przegląd Katolicki”. Na za-

⁷¹ AACz, Księgi dziekańskie, KD 47, s. 121.

⁷² Tamże, sygn. KD 7, s. 205.

⁷³ Tamże, sygn. KD 34, s. 219.

⁷⁴ Tamże, sygn. KD 16, s. 427-428.

⁷⁵ Tamże, sygn. KD 31, s. 131-132.

⁷⁶ Tamże, sygn. KD 36, s. 437.

⁷⁷ Tamże, sygn. KD 47, s. 493-494.

⁷⁸ „Pamiętnik Religijno-Moralny” był wydawany w latach 1841-1862. Zob.: M. S., *Pamiętnik Religijno-Moralny*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. 29-30, Warszawa

chowanym w aktach dziekańskich oryginalne listy z podpisami prenumeratorów, datowanej na 18 XII 1862 r. chęć nabycia „Przeglądu Katolickiego” zgłosiło 11 księży, a więc większość rządców parafii dekanatu brzeźnickiego⁷⁹. Akta dotyczące tego typu działalności dziekana informują zatem o ówczesnych źródłach poszerzania wiedzy przez kler parafialny, często narzuconych pod przymusem. Świadczą też o poczytności ówczesnych wydawnictw religijnych wśród duchownych⁸⁰. Poza obowiązkowo prenumerowanymi periodykami mogli oni nabywać kolportowane przez dziekana publikacje o treściach religijnych. Niektóre publikacje były przekazywane bezpłatnie. Konsystorz Foralny Piotrkowski polecił 7 III 1860 r. dziekanowi brzeźnickiemu przekazanie probostwu w Dworszowicach darmowego egzemplarza dzieła pt. *Dzieje życia rodzinnego wszystkich starożytnych i tegoczesnych ludów*, zakupionego przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych⁸¹.

Wspomniane wyżej inwentarze kościelne również przekazują dane o charakterze biograficznym. Informują o kadrze parafii, w tym o pracownikach świeckich, jak np. kościelni lub nauczyciele. Nie wszyscy jednak są wymienieni z imion i nazwisk. W przypadku organistów może się pojawić jedynie wzmianka o ich wieku i stażu. Inwentarze kościelne mogą zawierać dane o chłopach pracujących na ziemi plebańskiej.

Protokoły wizytacji znajdujące się w aktach dziekańskich pozwalają na zgromadzenie podstawowych informacji o personelu probostwa. Najdokładniejsze dane dotyczą zwykle rządcy parafii. Najczęściej możemy na ich podstawie poznać imię i nazwisko, wiek (lub datę urodzenia), pochodzenie stanowe. Zdobywamy także informacje o wykształceniu i święceniach, stanowisku w parafii i funkcjach poza nią. Zakres informacyjny protokołów bywa zróżnicowany. Wszelkie informacje pozyskane z kart protokołów wizytacji są jednakże cennym uzupełnieniem innych źródeł⁸².

Wierni w dekanacie w świetle akt dziekańskich

Statystyki przekazywane zwierzchnikom przez dziekanów podają również dane demograficzne dotyczące wiernych. Wykazy ludności katolickiej w dekanacie brzeźnickim tworzone co roku (np. za 1825 r.), zawierały liczbę urodzonych,

1913, s. 333-334; I. Polkowski, *Skorowidz do „Pamiętnika Religijno-Moralnego”*, Warszawa 1877.

⁷⁹ AACz, Księgi dziekańskie, KD 49, s. 905.

⁸⁰ Analizę tego typu na podstawie zapisek duchownego w rubrycelach przeprowadził ks. Kazimierz Rulka, *Powszednie fascynacje i kłopoty ks. Floriana Kosińskiego, włocławskiego dostojnika kościelnego drugiej połowy XIX wieku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 21 (2006) s. 120-125.

⁸¹ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 49, s. 573-574.

⁸² Przydatność akt wizytacji w tym zakresie szerzej omawia: T. Nowicki, *Źródła do badań biograficznych nad osiemnastowiecznym katolickim duchowieństwem parafialnym*, „Studia Archiwalne”, 1 (2004) s. 102-103.

ślubów i zmarłych z podziałem na płeć i miejsce zamieszkania oraz łączną liczbę ludności w poszczególnych parafiach⁸³.

Statystyki ludności w dekanacie zachowane w aktach dziekańskich przekazują również dane o praktykujących wiernych, liczbie udzielonych sakramentów wraz z uwagami. Znajdujący się w aktach dziekańskich wykaz nt. wykonywania obowiązków religijnych i stanu moralności mieszkańców parafii wyznania katolickiego w dekanacie m.in. z 1846 r. powstał na podstawie danych przesłanych przez rządców poszczególnych parafii w formie tabel, które zostały wszyte w akta dziekańskie⁸⁴. Informacje dla całego dekanatu opracował w postaci tabeli zbiorczej dziekan i taką przesłał zwierzchnikowi. Wykaz ten zawiera przedstawione dla poszczególnych parafii dekanatu liczby mieszkańców, z podaniem nowonarodzonych, wyspowiadanych i przyjmujących komunie świętą, zmarłych według płci, ponadto podaje liczbę ceremonii chrztów, ślubów, pogrzebów, a także uwagi o moralności wiernych⁸⁵. Adnotacja pod jednym z wykazów o treści „toż samo odesłano do P[rze]S[wietnego] Konsystorza Piotr[owskiego] bez wykazów- pod tymże No 91 wykazy o moralności parafian i stanie budowli kościelnych do W[ielmożnego] Naczelnika P[owia]tu Piotrkowskiego”⁸⁶ dowodzi, iż zestawienia te dziekan przesyłał zwierzchnikom, stąd również tego typu dane można znaleźć w innych zachowanych zespołach archiwalnych.

Uwagi zamieszczane w wykazach udzielonych sakramentów zawierają informacje o religijności wiernych. Uwagi rządców parafii zamieszczane w raportach dotyczących moralności parafian, które przesyłano następnie do dziekana miały „wyjaśnić czy lud uczęszcza do kościoła, czy zachowuje posty - z kąd może wynikać różnica między liczbą chrztów i nowonarodzonych itd.” Adnotacje te sygnalizują nieraz brak udziału w praktykach religijnych, mimo niewątpliwej presji środowiska⁸⁷. W 1845 r. w sprawozdaniach rocznych polecono obszerniej opisywać moralność wiernych, car bowiem interesował się „czy lud wykonywa obowiązki religijne”⁸⁸. Ksiądz Hieronim Bogusławski, charakteryzując w 1847 r. wiernych swej parafii Dworszowice, zapisał w raporcie: „Najświętszy zbawca między swemi dwunastu apostołami, miał bezbożnego iednego, tak u mnie między 600. dusz się musi znaleźć choć dwóch, co w kościele nigdy ich niewidzę: takimi są Hippolit Wierzbicki służący w tamecznym folwarku w obowiązkach ekonomy⁸⁹, i chłop Czajkowski rolnik. - Co do zachowania uroczystych świąt, tak

⁸³ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 43, s. 245-247.

⁸⁴ Tamże, sygn. KD 43, s. 315-339.

⁸⁵ Tamże, sygn. KD 43, s. 353-357.

⁸⁶ Tamże, sygn. KD 43, s. 490.

⁸⁷ D. Kałwa, *Polska doby rozbiorów i międzywojenna*, w: *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa 2005, s. 234.

⁸⁸ Zarządzenie wydane 20 IX 1845 r. przez Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej. Zob.: Skielczyński, *Parafialne księgi wpisów*, s. 418.

⁸⁹ W XIX w. dwór polski był jednak ściśle związany z Kościołem katolickim swego rodzaju sojuszem. Zob.: S. Siekierski, *Kultura szlachty polskiej w latach 1864-2001*, Pułtusk 2003, s. 223-224.

się dzieje, iak widziemy w całej okolicy częstochowskiej, że aż wnętrzości bołą, jak zmuszony jest lud formankami pańskie odrobiać⁹⁰.

Protokoły wizytacji dziekańskich przewidywały również ocenę religijności wiernych. Kwestii tych dotyczyło postanowienie biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej z 9 VI 1824 r. w sprawie sposobu przeprowadzania wizyty dekanalnej i sporządzania z niej raportów. W paragrafie drugim wzoru protokołu wizytacji pt. *parafia* przewidziano podanie informacji o ewentualnym *zgorzeniu* na terenie danej parafii⁹¹.

W aktach dziekańskich pojawiają się również protokoły zeznań świadków np. dotyczące sporu granicznego i uczestników tegoż. Dziekan brzeźnicki spisał np. 23 I 1828 r. protokół z przesłuchania rolników, zawierający *wywód słowny przedstawionych świadków* dotyczący praw własności do *niwki* prawdopodobnie należącej do probostwa w Wiewcu, a przejętej przez dziedzica dóbr Krzywance⁹².

W aktach dziekańskich znajdują się również informacje o przestępcach pochodzących z danej parafii. Konsystorz Foralny Piotrkowski 10 III 1851 r., zawiadomił dziekana o wyznaczeniu kary skazanemu za zabójstwo Jacentemu Waleńczykowi, włościaninowi zamieszkałemu we wsi Łuszczanowice w parafii Sulmierzyce. Jacenty Waleńczyk w czasie kłótni trzy razy uderzył w głowę kopaczem od gnoju Mateusza Zyburę w wyniku czego poszkodowany zmarł po pięciu dniach. Konsystorz przesłał dziekanowi wyrok wydany przez Sąd Kryminalny Guberni Warszawskiej z 29 XI 1849 r. skazujący winnego na 6 miesięcy więzienia w wieży i na pokutę kościelną. Złoczyńca miał udać się do spowiedzi na Jasną Górę, a podczas mszy świętej zwanej *wotywą*⁹³ winien leżeć krzyżem. W piątki miał zachować post jedząc tylko chleb i pijąc wodę. Zabójca miał również wynagrodzić rodzinie ofiary swój czyn. Dziekan został zobowiązany przez konsystorz do ogłoszenia *inkulpatowi* wyznaczonej pokuty w Sulmierzycach w obecności tamtejszego proboszcza i świadka. Z wykonania tych czynności dziekan spisał protokół, którego brudnopis zachował się w aktach dziekańskich⁹⁴.

Badając reakcje wiernych na składki na różne cele zbierane przez dziekana, można określić nie tylko ich możliwości finansowe, ale również poziom wrażliwości i zainteresowania celem kwesty tj. budową obiektu sakralnego, jego odbudową, składką na rodzinę emigrantów, papieża, czy dla mieszkańców miasta zniszczonego pożarem. Składki te były zarządzane nie tylko przez władze kościelne, ale również świeckie i niejednokrotnie przynosiły znikome efekty. W aktach dziekańskich zachowało się pokwitowanie odbioru zebranej w dekanacie składki na rzecz papieża Piusa IX. Pokwitowanie potwierdza odbiór od dziekana zebranej sumy pieniędzy, którą przekazujący podwładny dziekana, zobowiązał się

⁹⁰ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 43, s. 422.

⁹¹ Tamże, sygn. KD 27, s. 167-172.

⁹² Tamże, sygn. KD 16, s. 149-163.

⁹³ Msze wotywny zwane funduszowymi lub wieczystymi zobowiązywały obdarowaną instytucję kościelną do stałego odprawiania mszy. Zob.: W. Jemielity, *Msze wotywny i stypendia w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, „Studia Teologiczne”, 21 (2003) s. 408.

⁹⁴ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 36, s. 627-629.

dostarczyć do konsystorza: „R[ubli] s:[rebrnych] 93 kop.[iejek] 42. Wyrażnie rubli srebrem dziewięćdziesiąt trzy kopiejek czterdzieści i pół odebrałem od W[ielmożnego] J.[egomości] X. Lewandowicza dziekana brzeźnickiego to jest: a) składki na ojca s. Piusa IX R[ubli] s:[rebrnych] 84 kop.[iejek] 81 ” [...]. W Brzeźnicy dnia 11 lutego 1850 roku X. Józef Kamieński a[ministrato]r p[arafi]. B.[rzeźnica]”⁹⁵.

Z akt dziekańskich można wydobyć wiele informacji na temat życia religijnego wiernych. Zawierają je pisma dotyczące uroczystości związanych z rytmem świąt kościelnych, np. z wielkim postem⁹⁶, spowiedzią wielkanocną. W aktach dziekańskich zachowały się dość szczegółowe dane na temat przebiegu wielkich jubileuszów zarządzanych przez papieży. Obrzędowość ludu i częstotliwość przeprowadzanych ceremonii kościelnych prezentują poniekąd wykazy odpustów i procesji odprawianych w kościołach dekanatu. W aktach dziekana brzeźnickiego znajduje się taki wykaz sporządzony - wnioskując po lokalizacji tego dokumentu w poszycie - ok. 1866 r.⁹⁷ Akta dziekańskie mogą zawierać sprawozdania z działalności bractw kościelnych⁹⁸. Wykazami odpustów, jak również innymi wydarzeniami w parafii była zainteresowana administracja państwowa, dążąca do uzyskania pełnej kontroli nad wszelkimi zgromadzeniami⁹⁹. Reskrypt Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 31 IV 1830 r. nakazał rządcom kościołów sporządzenie wykazu jarmarków i targów odbywających się w niedziele i święta, które Rada Administracyjna zamierzała znieść¹⁰⁰.

Badaniom można również poddać sposób komunikacji władzy ze społeczeństwem. Pośrednikiem w przekazywaniu informacji był często dziekan stąd w jego aktach zachowały się rozporządzenia kierowane do ludu. Rządcy parafii, z ambony, przekazywali wiernym liczne zarządzenia dziekana w celu ich ogłoszenia¹⁰¹. Rozporządzenia te dotyczyły podatków, służby wojskowej, kar za przestępstwa (np. podpalenia), chorób zakaźnych (np. cholery), czy chorób bydła, zatruc (np. grzybami), informowały o wydarzeniach w rodzinie panującej, sukcesach wojennych armii rosyjskiej. Były podstawowym źródłem wiedzy niepiśmiennych parafian o ważniejszych wydarzeniach w kraju i za granicą¹⁰².

⁹⁵ Tamże, sygn. KD 36, s. 407.

⁹⁶ W. Jemielity, *Posty kościelne w XIX wieku. Diecezja augustowska czyli sejneńska*, PK, 42 (1999) nr 3-4, s. 215-231.

⁹⁷ Np. w parafii Wiewiec odpusty przypadają „1° na Matkę Boską Szkaplezną to jest w każdą niedzielę najbliższą po 16 lipca 2° na święty Marcin dnia 11 listopada - 3° Boże Ciało - 4° na każdą uroczystość M: Boskiej – to jest Oczyszczenia- Zwiastowania – Wniebowzięcia – Narodzenia – Niepokalanego poczęcia”. Zob.: AACz, *Księgi dziekańskie*, sygn. KD 45, s. 231-236, 255-259.

⁹⁸ AACz, *Księgi dziekańskie*, sygn. KD 77, KD 78.

⁹⁹ W. Jemielity, *Odpusty parafialne w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, „Studia Teologiczne”, 19 (2001) s. 319-322.

¹⁰⁰ Skielczyński, *Parafialne księgi wpisów*, s. 358-359.

¹⁰¹ Tamże, s. 300.

¹⁰² W. Jemielity, *Ambona w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim dla ogłoszeń cywilnych*, PK, 43 (2000) nr 1-2, s. 147-221; Wolnicki, *Kancelarie dziekańskie w Króle-*

Materiały do badań toponomastycznych

Wyjątkowo w aktach dziekańskich mogły się zachować dane o charakterze kartograficzno-toponomastycznym. Dane tego typu były gromadzone w celu sporządzenia mapy diecezji kujawsko-kaliskiej. Informacje o poszczególnych parafiach dekanatu zestawione w tym celu w 1827 r. zawierają np. akta dziekana częstochowskiego¹⁰³. W aktach dziekana brzeźnickiego materiały te zachowały się w niewielkim stopniu. Wśród nich znajduje się raport z 25 II 1828 r., który proboszcz parafii Sulmierzyce ks. Kazimierz Wespiański przesłał dziekanowi brzeźnickiemu. Raport ten dotyczył przynależności niektórych miejscowości do tej parafii. Był odpowiedzią na kurendę dziekana wydaną na podstawie polecenie biskupa z 16 II 1828 r., „aby objaśnić niektóre wątpliwości zachodzące do ułożenia mapy”¹⁰⁴.

Zachowane w aktach dziekańskich wykazy miejscowości w dekanacie pozwalają dokładnie ustalić zasięg parafii. W piśmie z 31 III 1857 r. biskup kujawsko-kaliski na podstawie reskryptu dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Sprawiedliwości z 24 III 1857 r. wezwał pełniącego obowiązki dziekana ks. Michała Nowakowskiego do nadesłania wykazu miejscowości w dekanacie według załączonego wzoru¹⁰⁵. Spis ten został zatytułowany *Wykaz znajdujących się w dekanacie brzeźnickim parafij, wsi i ich ludności oraz które z nich do jakiego powiatu i gminy należą*. W rubrykach podano dane o przynależności administracyjnej miejscowości dekanatu. Dziekan ks. M. Nowakowski zrewidował ten wykaz 21 VI 1857 r.¹⁰⁶ W aktach dziekańskich pojawiają się czasem szkice map z lokalizacją dóbr plebańskich, jak np. dotyczące parafii Rzaśnia¹⁰⁷, czy np. szkic ukazujący odległości wiosek od Brzeźnicy i od Pajęczna¹⁰⁸.

Dane gromadzone przez zwierzchników dziekana w związku z reformą administracji, również pozostawiły ślad w jego aktach. W aktach dziekana brzeźnickiego znajduje się np. *Wykaz parafij dekanatu brzeźnickiego obejmujących no-*

stwie, s. 168-169; Tenże, *Dziewiętnastowieczne zarządzenia dla dziekana (na przykładzie dekanatu radomszczańskiego)*, „Nasza Przeszłość”, 110 (2008) s. 129-158.

¹⁰³ Ankieta dotycząca poszczególnych parafii zawierała odpowiedzi na pytania o liczbę ludności, rozległość parafii, nazwy parafii ościennych, miejscowości wchodzące w skład danej parafii, określenie rodzaju dóbr znajdujących się w parafii, odległości między kościołem parafialnym, a poszczególnymi miejscowościami oraz odległości tychże miejscowości do sąsiednich kościołów parafialnych. Ponadto zawierała wyliczenie wszelkich przeszkód naturalnych typu rzeki, jeziora, bagna utrudniających dotarcie do kościoła. W ankiecie znajdują się też uwagi, co do ewentualnych korekt terytorialnych danej parafii. Informacje na temat przynależności poszczególnych miejscowości do parafii były przekazywane biskupowi kujawsko-kaliskiemu. Zob.: S. Mizera, *Materiały kartograficzno-statystyczne do dziejów regionu częstochowskiego na początku XIX w.*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 23-24 (1995/1996) s. 353-388.

¹⁰⁴ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 14, s. 127.

¹⁰⁵ Tamże, sygn. KD 40, s. 635.

¹⁰⁶ Tamże, sygn. KD 40, s. 637-647.

¹⁰⁷ Tamże, sygn. KD 12, s. 213, 310.

¹⁰⁸ Tamże, sygn. KD 10, s. 173.

menklatury leżące poza obrębem powiatu piotrkowskiego sporządzony 23 III 1865 r. przez dziekana ks. M. Nowakowskiego. Według tego wykazu większość parafii dekanatu znajdowała się w powiecie piotrkowskim. Terytoria dwóch parafii częściowo znajdowały się na terenach dwóch innych powiatów, tj. sieradzkiego i wieluńskiego. Wykaz ten jako załącznik do raportu dziekan przesłał do biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej. W aktach dziekana pozostała jego kopia. Biskup gromadził w ten sposób informacje dla komisji rządowej w celu ustalenia rozbieżności między granicami powiatów i dekanatów, które zamierzano ujednoczyć¹⁰⁹.

Instytucje korespondujące z dziekanem

Analiza dzienników korespondencyjnych dziekana jak również zachowanej korespondencji pozwala na odtworzenie zakresu i przedmiotu jego kontaktów z instytucjami kościelnymi i świeckimi.

Akta poszczególnych parafii dekanatu stanowią podstawową grupę dokumentacji w aktach dziekańskich. Jest to dokumentacja zawierająca m.in. korespondencję z poszczególnymi rządcami parafii. Nierzadko z powodu braku w kancelariach parafialnych akt korespondencji ze zwierzchnikami, ich odpowiedniki znajdujące się w aktach dziekańskich mogą je częściowo zastąpić.

Dziekan brzeźnicki utrzymywał korespondencję z Konsystorzem Generalnym Kaliskim, jednak przede wszystkim odbierał polecenia z Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego. Głównie ten konsystorz przekazywał bezpośrednio do dziekana zarządzenia pochodzące najczęściej od biskupa diecezji, czasem też z Konsystorza Generalnego Kaliskiego. Rozbudowana korespondencja dziekanów ze swym bezpośrednim przełożonym może posłużyć do badań wzajemnych relacji tych instytucji.

Akta dziekańskie to również źródło do badań nad szkolnictwem. Wynikało to z faktu pełnienia przez niektórych dziekanów funkcji organizatorów szkół w okręgu. Włączony do akt dziekańskich poszyt organizatora szkół dostarcza podstawowych danych dotyczących ówczesnego szkolnictwa elementarnego¹¹⁰. Zawiera informacje o stanie lokalnych szkół. Są tam dane o obsadzie personalnej szkół (tj. nauczycielach i uczniach). Szczególnie cenne są wykazy imienne uczniów wraz z podanymi postępami w nauce. Dużo informacji dostarczają wszelkie wykazy i protokoły, np. założenia szkoły, czy egzaminów na nauczycieli zawierające skrócone życiorysy kandydatów. Dane pozwalają na ustalenie stanu budynków szkolnych, uposażenia szkół¹¹¹.

Akta dziekańskie zawierają informacje dotyczące działalności osób świeckich należących do instytucji związanych z kościołem, jak np. dozory kościelne. Były to instytucje powołane w 1817 r., których pieczy powierzono kościoły i inne bu-

¹⁰⁹ Tamże, sygn. KD 42, s. 277-279.

¹¹⁰ W. Właźlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim (1808-1832)*, Częstochowa 2001.

¹¹¹ Akta zawierają np. rachunki dotyczące szkoły w Dylowie. Zob. AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 334, s. 341.

dynki kościelne oraz cmentarze¹¹². Członkiem dozorów był z urzędu dziekan, stąd też w jego aktach zachowały się pisma dotyczące funkcjonowania tej instytucji.

Akta dozorów zawierają opisy stanu majątków probostw, dokumentację remontów, rachunki z kasy pokładnego¹¹³. Dziekan sam redagował niektóre pisma dozoru kościelnego. Akta dozorów stanowiły często pojedyncze dokumenty znajdujące się w korespondencji dziekańskiej, np. protokoły posiedzeń dozoru, czy też protokoły wyboru członków dozoru. Dzięki zachowanym protokołom można ustalić uczestnictwo tych osób w zebraniu lub powody absencji związane np. ze stanem zdrowia. Powstawały również raporty o stanie dozorów kościelnych. W piśmie z 23 VI 1829 r. ks. Michał Zagalski dziekan brzeźnicki, przesłał Konsystorzowi Foralnemu Piotrkowskiemu raport kwartalny dotyczący funkcjonowania dozorów kościelnych. Powołując się na reskrypty konsystorza, biskupa i komisji rządowej z 1829 r. dziekan wyliczył w nim trzy kwestie, do których miał się ustosunkować. Były to: liczba, stan kadrowy dozorów kościelnych, realizowanie obowiązków przez dozory kościelne oraz przeprowadzanie remontów budynków kościelnych. Raport zawiera odpowiedzi na te pytania. Dziekan wykazał w nim braki w obsadzie dozoru kościelnego w parafii Lgota Wielka. Jeden z członków Ludwik Strzelecki „ociemniawszy zupełnie, stał się niezdatnym”, a po śmierci dziedzica Karśnickiego, pozostała dziedziczka okazała się „w przedmiocie dozoru wcale nieczynna”¹¹⁴.

W aktach dziekańskich znajduje się szereg przepisów przekazywanych następnie urzędnikom stanu cywilnego w dekanacie. Zachowały się również wykazy urzędników stanu cywilnego w dekanacie, którymi nie zawsze byli duchowni. Wykaz z 25 III 1821 r. sporządzony przez ks. Mikołaja Lefranc'a dziekana brzeźnickiego, wymienia dwie osoby świeckie pełniące tę funkcję w dekanacie brzeźnickim¹¹⁵. Odpowiednią jakość, tj. zgodność z normami prawnymi i sposób prowadzenia akt stanu cywilnego w dekanacie ujawniają liczne protokoły z kontroli akt cywilnych. Najczęściej dowodzą prawidłowego prowadzenia akt co prezentuje następujący przykład: „akta te bez żadnych uchybień, owszem podług wszelkiej formalności prawa utrzymywali i zapisywali. Po takowym przekonaniu się i po poświadczeniu wszystkich aktów tak w unikatach, iak i w duplikatach za zgodne i zachowaną formalność prawa w każdym mieyscu spisany został protokół zgodności unikatów z duplikatami”¹¹⁶. Protokoły przekazywania duplikatów akt stanu cywilnego do sądu pokoju powiatu prezentują ich ówczesny stan i objętość (tj. liczbę kart wraz z załącznikami)¹¹⁷, który można porównywać z obecnym.

¹¹² W. Jemielity, *Dozory kościelne w Królestwie Polskim*, PK, 36 (1993) nr 3-4, s. 171-181.

¹¹³ J. Pakulski, *Akta dozorów kościelnych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku i ich przydatność do badań historycznych*, „Ziemia Kujawska”, 6 (1981) s. 143-158.

¹¹⁴ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 30, s. 249-250.

¹¹⁵ Byli nimi: w parafii Makowska Łukasz Piskorski lat 45, w parafii Stróża Wawrzyniec Trzyszkiewicz lat 39. Zob.: AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 25, s. 465.

¹¹⁶ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 50, s. 129-130.

¹¹⁷ Tamże, s. 67-68.

Relacje o charakterze urzędowym wiązały dziekana z wieloma instytucjami świeckimi. Były to głównie organy administracji ogólnej (gmin miejskich i wiejskich, powiatowe) oraz sądownictwa.

Korespondencja dziekana z burmistrzami dotyczyła głównie współdziałania podczas wprowadzania rządców parafii na urząd, jak również w sprawach związanych z rewindykacją dóbr kościelnych. Nieruchomości kościelnych dotyczy np. pismo z 30 XI 1858 r. w którym burmistrz Brzeźnicy poinformował ks. Michała Nowakowskiego dziekana brzeźnickiego, o terminie spotkania we wsi Krępa. Celem spotkania burmistrza i dziekana było przekazanie dóbr kościelnych w posiadanie tamtejszemu rządcy parafii, a jednocześnie proboszczowi parafii Lgota. Ziemie te zostały przywłaszczone przez lokalnego dziedzica¹¹⁸.

Spraw majątkowych dotyczyły również kontakty z przedstawicielami gmin wiejskich. Porozumienia dziekana z wójtem wymagały np. sprawy licytacji majątku duchownego. Wójt gminy Zamoście 12 III 1866 r. zawiadomił dziekana brzeźnickiego o publicznej licytacji inwentarzy i ruchomości będących własnością aresztowanego ks. Pawła Knapińskiego proboszcza parafii Wiewiec. Upoważnienie do przeprowadzenia licytacji wójt otrzymał w reskrypcie naczelnika wojennego okręgu brzeźnickiego z 23 I 1866 r. Wójt wezwał dziekana, by przybył na licytację i zdecydował, czy inwentarz w naturze ma również być sprzedany¹¹⁹.

W pierwszej połowie XIX w. dziekan komunikował się z komisarzem obwodu a po przemianowaniu w 1842 r. obwodów na powiaty z naczelnikiem powiatu¹²⁰. Korespondencja dotyczyła m.in. spraw dozorów kościelnych. W raporcie z 23 IV 1829 r. ks. Michał Zagalski dziekan brzeźnicki żalił się komisarzowi obwodu piotrkowskiego, iż dozory kościelne „nie mają względu na odezwy dziekana”¹²¹.

Komisarz przysyłał dziekanowi zarządzenia dotyczące chorób zakaźnych. Pismem z 15 IV 1832 r. przekazał w uwierzytelnionej kopii ks. Michałowi Zagalskiemu reskrypt komisji wojewódzkiej z 30 III 1832 r. informujący o zagrożeniu epidemią cholery i o stworzeniu z tego powodu kordonu ochronnego od strony granicy austriackiej. Dziekan miał przekazać ww. zawiadomienie podwładnym, by ogłosili je z ambon, ostrzegając wiernych o zagrożeniach wynikających z epidemii oraz o przepisach zapobiegających jej rozprzestrzenianiu się¹²².

Władze powiatowe nadzorowały np. złożenie przysięgi wierności carowi przez duchowieństwo w tym dziekana. Naczelnik powiatu piotrkowskiego 19 IV 1849 r. wezwał ks. Szymona Lewandowicza, „ażeby z powodu urzędu dziekaństwa złożyć przysięgi homagialney dowód i [deklarację] iako nie należy do tających towarzystw”¹²³.

Wymiana korespondencji między naczelnikiem powiatu a dziekanem mogła dotyczyć np. pieczęci urzędowych. W raporcie z 25 V 1853 r. skierowanym do

¹¹⁸ Tamże, sygn. KD 6, s. 201.

¹¹⁹ Tamże, sygn. KD 16, s. 511-512.

¹²⁰ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 29.

¹²¹ AACz, Księgi dziekańskie, sygn. KD 30, s. 165.

¹²² Tamże, sygn. KD 31, s. 801.

¹²³ Tamże, sygn. KD 37, s. 30.

naczelnika powiatu piotrkowskiego ks. Szymon Lewandowicz dziekan brzeźnicki zgodził się zdać dotąd używane w dekanacie pieczęcie urzędników cywilnych, pod warunkiem przesłania nowych. Dziekan nie chciał bowiem, by jego podwładni po oddaniu starych i w oczekiwaniu na nowe pieczęcie, pozostali przejściowo bez możliwości uwierzytelniania często wystawianych ekstraktów z akt stanu cywilnego. W odpowiedzi z 28 V 1853 r. naczelnik spełnił prośbę dziekana¹²⁴.

Naczelnik powiatu zwykle przekazywał dziekanowi dyspozycje swych zwierzchników. W piśmie z 11 IV 1867 r. naczelnik powiatu radomszczańskiego na podstawie reskryptu Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego z 6 IV 1867 r. zażądał od dziekana brzeźnickiego przesłania wykazu duchownych, sporządzonego według załączonego wzoru. Wykaz miał posłużyć do planowanej wypłaty duchowieństwu pensji¹²⁵.

Dziekan brzeźnicki kontaktował się również z lokalnym sądem w Radomsku. Instytucja ta interesowała się m.in. majątkiem duchownych i prowadzonymi przez nich aktami stanu cywilnego. Sąd Pokoju Powiatu Radomskiego 4 VI 1831 r. wezwał dziekana brzeźnickiego do przesłania informacji o śmierci podwładnego komendarza parafii Grzymalina Wola ks. Antoniego Szuwarskiego i pozostałym po nim spadku. W odpowiedzi dziekan powiadomił sąd, iż sprawą tą zajął się już wójt gminy¹²⁶. Sąd Policji Prostej Okręgu Radomszczańskiego 25 IX 1848 r. zażądał od ks. Szymona Lewandowicza dziekana brzeźnickiego wyjaśnienia czyli ks. Stanisław Wiśniewski proboszcz Chabielic i Stróży zdał księgi stanu cywilnego za 1847 r. W odpowiedzi dziekan przekazał sądowi raport, iż księgi te nie zostały dotąd sprawdzone z powodu opieszałości ks. Stanisława Wiśniewskiego¹²⁷.

Podsumowanie

Akta dziekańskie świadczą o zakresie działalności urzędu dziekańskiego. Na podstawie zachowanego zespołu można określić wielkość produkcji kancelaryjnej tego urzędu i rozmiary wpływającej do niego korespondencji.

Dziekani realizowali polecenia biskupa i konsystorzy, jak również dyspozycje władz świeckich, stąd w ich aktach znajdują się liczne rozporządzenia zwierzchników. Ze względu na wykonywane obowiązki diekani tworzyli i gromadzili dokumentację związaną ze stanem majątku kościelnego w dekanacie oraz duchowieństwem i wiernymi. Akta dziekańskie zawierają zatem korespondencję z szeregami instytucji lokalnych zarówno kościelnych jak i świeckich.

Wiele dokumentów (protokoły, raporty, tabele, wykazy) związanych z czynnościami dziekana, sporządzano w kilku egzemplarzach, stąd akta dziekana niejednokrotnie zawierają egzemplarz znajdujący się również np. w aktach parafialnych lub konsystorskich czy urzędów świeckich. W przypadku ewentualnego braku takowych w zespołach archiwalnych pozostałych po tych instytucjach, eg-

¹²⁴ Tamże, sygn. KD 51, s. 77-79.

¹²⁵ Tamże, sygn. KD 45, s. 243-244.

¹²⁶ Tamże, sygn. KD 4, s. 187-188.

¹²⁷ Tamże, sygn. KD 37, s. 24-25.

zemplarze zachowane w archiwum dziekańskim mogą je zastąpić. Pisma wysłane przez dziekana do adresatów, znajdują się w jego aktach w postaci brudnopisu lub kopii. Wobec ewentualnego zniszczenia oryginałów pism stają się jedynymi dokumentami poświadczającymi dane czynności urzędowe stanowiąc jednocześnie cenne źródło informacji.

Akta dziekańskie przedstawiają dużą wartość źródłową. Informacje pochodzące z akt mogą posłużyć do badań nie tylko nad samym urzędem dziekańskim, są również interesującym źródłem do badań nad historią regionu.

THE HISTORICAL VALUE OF THE DEANERY RECORDS FROM THE 19TH CENTURY, ILLUSTRATED WITH THE EXAMPLE OF THE DEAN BRZEŹNICKI'S RECORDS

Summary

Being in charge of the deanery clergy, deans kept documentation which was stored in the dean's archive. In the following article the records of the deanery of Brzeziny (in the 19th century this deanery was in the diocese of Kujawy-Kalisz) are presented as an example of usefulness of this kind of documentation for research. The bishop's and consistory's documentation suffered some losses in wars so the diocese government orders included in the dean's records allow to complete these missing parts. The dean's records contain information on the deanery clergy, the congregation and church property in a deanery; as well as some cartographic and toponymic documentation. The dean's correspondence includes letters from the local secular and church institutions.

Taking all these facts into consideration, it must be stated that the dean's records are of great importance to the history of a given region.

Translated by Aneta Kiper